MEANING, DISCOURSE AND IDEOLOGY. A CRITICAL EXAMINATION OF VAN DIJK'S CONTRIBUTION

Ioan-Alexandru GRĂDINARU, Assistant Professor, PhD, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iaşi

Abstract: My paper focuses on Teun Van Dijk's account of the concept of ideology. His option for a multidisciplinary framework (Van Dijk 1998, 2006) entails a triple analysis, involving discourse, knowledge and society. Studying the concept of ideology from this standpoint presents the undeniable advantage of offering a better insight into the cognitive mechanisms that are active when people become ideologically sensitive to discursive or societal data. Moreover, such an approach provides at least the roots of a scientific explanation for the ways through which an individual acquires and uses his or hers socially shared beliefs. Third, Teun Van Dijk is an author who proves courageous enough to include in his theory a mentalist vocabulary (mental models, categories of ideology schema, attitudes, internalized social representations, common ground), a solution that – even if it might involve certain theoretical risks – I personally find suitable and fruitful for the subject matter. On the other hand, I try to show that while Van Dijk discusses a lot of important issues concerning the relationship between meaning, language use and the construction of ideological discourse (such as the problem of topic, the level of description, the problem of implications and presuppositions or the local coherence), understanding the concept of meaning is even more intricate a process than it has been presented by Van Dijk. The semantic possibilities embedded in every format (conceptual, propositional, textual) open a much wider field for investigation. In the same time, we may comprehend why many human communicative activities are often prone to become elements of an ideological structure.

Keywords: Meaning, ideological discourse, mental models, context, interpretation

Introducere

Teun Van Dijk este, fără îndoială, unul dintre numele cele mai intens citate în legătură cu problema construcţiei discursive a ideologiei. Motivele sunt legate atât de competenţele lui Van Dijk în ceea ce priveşte analiza discursului, cât mai ales de inspiraţia sa de a face un salt curajos în direcţia teoriilor cognitiviste, dar şi sociale, elemente considerate drept complemente necesare bazei furnizate de analitica discursivităţii. Acest plonjon substanţial nu este lipsit de riscuri, însă, din moment ce o astfel de triplă perspectivă obligă la efortul ulterior de unificare a rezultatelor şi, pe de altă parte, implică adoptarea unui vocabular mentalist care, după cum se ştie, compensează dezavantajul de a fi „problematic din punct de vedere ontologic" prin avantajul explicativ evident. Van Dijk abordează tema discursului ideologic în mai multe texte, fidel stilului său de rafinare permanentă a instrumentului teoretic şi de adaptare continuă a exemplelor la contextul socio-politic al momentului. În toate aceste lucrări, însă, el dezvoltă o concepţie unitară.

Ideologie şi cunoaştere

După opinia lui Van Dijk, ideologiile reprezintă, în primul rând, un sistem de credinţe. Aşa cum notează autorul (2006, 116), „ideologiile, ca atare, nu conţin practicile ideologice

BDD-V475 © 2013 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:09 UTC)

sau structurile sociale (de exemplu, biserici sau partide politice) care se bazează pe ele. Acest lucru înseamnă în acelaşi timp că o teorie a ideologiei are nevoie de o componentă cognitivă care să poată explica în mod potrivit noţiunile de «credinţă» şi «sistem de credinţe», de pildă în modalitatea în care sunt ele discutate în cadrul ştiinţei cognitive contemporane". Aceste sisteme de credinţe aparţin grupurilor, membrii unui grup oarecare fiind în situaţia de a le împărtăşi, ele constituind totodată şi unul dintre elementele fundamentale de constituire a identităţii de grup.

Credinţele pe care oamenii le au în comun fac parte din ceea ce Van Dijk numeşte *cunoaştere socio-culturală*, asociată unei forme de *memorie socială*: dacă la nivel individual accentul este pus, după caz, pe memoria episodică sau pe cea de lungă durată, atunci la nivelul grupurilor sociale trebuie postulată existenţa unei instanţe similare. Cunoaşterea asociată grupurilor poate fi explicită, dar şi presupusă sau, într-un caz cu adevărat important pentru studiul ideologiilor, într-o formă proiectivă, cu un grad înalt de idealizare. Acest lucru înseamnă că în anumite situaţii cunoştinţele se mulează pe modelul clasic de analiză a cunoaşterii (credinţe adevărate şi justificate) – caz în care vorbim de o *comunitate epistemică* în sens tare – alteori credinţele nu sunt probate ca adevărate sau nu sunt justificate până la capăt, însă acest fapt nu le împiedică să fie active. Oricum, problema justificării ne obligă, crede Van Dijk, să fim conştienţi de faptul că criteriile de decizie sunt relative la fiecare comunitate în parte: o aserţiune este considerată adevărată, de exemplu, de o colectivitate şi falsă de alta (un exemplu analizat de Van Dijk este chiar rasismul, de pildă Van Dijk 1987 şi 1991). Un aspect esenţial în constituirea discursivă a ideologiilor îl constituie faptul că în crearea mesajelor, de obicei, aserţiunile cu pretenţie de cunoştinţe sunt luate de bune şi inserate ca atare, fără a fi demonstrate sau susţinute. În aceeaşi măsură, caracterul preponderent *declarativ* (prin opoziţie cu cel *procedural*) al cunoaşterii prezente în ideologii îi asigură vorbitorului sau scriitorului un avantaj însemnat, din moment ce el se va concentra asupra unui corp de idei şi mai puţin asupra modalităţilor în care ajungem să credem în respectivele idei. La întrebarea legată de caracterul universal ideologic al cunoaşterii, Van Dijk oferă un răspuns negativ. Bunul simţ ne spune că nu toate formele de cunoaştere sunt intrinsec ideologice.

Pentru Van Dijk, legătura dintre reprezentările sociale ale unui grup şi manifestarea lor discursivă trebuie văzută în activitatea de *interpretare* şi *înţelegere* pe care oamenii şi grupurile o realizează. Construcţia unei teme ideologice este echivalentă cu filtrarea operaţională a reprezentărilor sociale şi a cunoştinţelor aferente lor (şi în acelaşi timp a schemelor şi scenariilor de prelucrare) – care, adesea, ia şi forma unor reorganizări radicale a datelor, dezbaterile publice despre exploatarea de la Roşia Montană fiind un exemplu recent – care precede elaborarea reperelor semantice pentru dezvoltarea ulterioară de la nivelul discursului. Această muncă de interpretare şi explicitare reprezintă până la urmă o investiţie de comunicare (Grădinaru, 2013, 121), singura instanţă care deschide calea către actualizarea structurilor cognitive în cadrul a ceea ce numim *limbajul-în-acţiune*. Investiţia finală, în cazul edificării ideologiilor, ia forma opoziţiei fundamentale NOI-EI, o polarizare care semnifică în aceeaşi măsură primatul grupului „nostru", valoarea cunoaşterii „noastre" şi, de ce nu, superioritatea „noastră" morală şi ontologică. Conformarea indivizilor şi a grupurilor la normele ideologice are şi un aspect creativ, întrucât activitatea implicată multiplică şi nu simplifică formele ideologice. Pentru a da un singur exemplu, să luăm cazul populismului.

BDD-V475 © 2013 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:09 UTC)

Aşa cum remarcă Alexandre Dorna (2013, 7), „populismul seamănă cu un cameleon mimetic care nu este nici unic şi nici omogen. [..] Manifestările sale în timp şi spaţiu arată nu doar o mare varietate, dar şi diferenţe notorii. De unde dificultatea de a sesiza într-un singur cuvânt bogăţia sa expresivă şi fluctuaţia conţinuturilor sale". Iar în ceea ce priveşte relaţia strânsă dintre ideologie şi cunoaştere, Dorna (2013, 9) observă că „dinamica populistă ajunge să chestioneze semnificaţia modernă a poporului, noţiune mai curând aproape de mit decât de o realitate bine delimitată, astfel încât unii autori o consideră de negăsit".

Discursivitate, context şi spaţiu de joc semantic

În cadrul abordării sociocognitive a lui Van Dijk, conceptul de context este primordial. Contextul face posibilă activarea structurilor de cunoaştere, ceea ce duce la activarea formulelor discursive de exprimare a ideologiei. Structurile discursului sunt astfel in-formate de către conţinuturile cognitive, care obligă în acelaşi timp la articularea unor *modele contextuale*. Pentru Van Dijk, aceste modele îmbracă atât forma semantică (preocuparea comunicatorilor pentru depistarea, impunerea, sancţionarea, negocierea, tranzacţionarea sau chiar cenzurarea sensului), cât şi pe cea pragmatică (grija pentru relevanţă). Chiar dacă astfel de entităţi nu sunt observabile, ele sunt de fapt puntea ce leagă relaţiile şi reţelele sociale de evenimentul de comunicare propriu-zis (Grădinaru 2013, 124). Aspectul pragmatic al modelelor contextuale (entităţi mentale, să nu uităm) este vizat în exercitarea funcţiei de control asupra utilizării limbajului (de la actele de limbaj propriu-zise până la ornamentele stilistice sau selecţia figurilor retorice), în timp ce dimensiunea semantică a modelelor contextuale este legată strâns de problema semnificaţiei. După Van Dijk (2007, 293), funcţionarea optimă la nivel pragmatic a modelelor contextuale produce discursuri potrivite, adaptate parametrilor situaţiei de comunicare, în timp ce funcţionarea optimă la nivel semantic asigură prezenţa sensului (prin coerenţă şi consecvenţă). Prin participarea la activităţile de comunicare, oamenii sunt implicaţi nu doar în aplicarea unor modele mentale contextuale, ci şi în confruntarea lor, în relaţia dinamică cu realităţile la care ele se referă. Coordonarea la nivelul intenţionalităţii dintre oameni diferiţi (care nu constituie neapărat un grup cu o identitate anume) produce rezultatul scontat al similarităţii comportamentale, al mişcărilor concordante într-un spaţiu simbolic de joc deschis în egală măsură de co-prezenţa participanţilor, de investiţia lor la nivelul comunicării şi de posibilităţile oferite de discurs. Coordonarea la nivelul intenţionalităţii de grup produce rezultatul unei voinţe comune vibrante, auto-afirmatoare, manifestate prin coerenţa comportamentală şi prin experimentarea plenară a ceea ce specialiştii numesc *sentiment de apartenenţă*. Conceptul de context se bucură, la Van Dijk, şi de proprietatea parţialităţii; oamenii pot oricând ignora o bună parte a informaţiilor vehiculate, a actelor de limbaj performate sau chiar a reprezentărilor sociale care sunt subiacente unei situaţii de comunicare oarecare. Filtrul operaţional al selecţiei înlătură toate aspectele subiectiv percepute ca surplus, păstrându-le doar pe cele considerate centrale.

În legătură cu conotaţiile negative ale termenului de ideologie, Van Dijk propune o perspectivă suficient de echilibrată. Interesat îndeosebi de aspectul funcţional şi concret al ideologiilor, el se distanţează de poziţiile extreme. Ideologia ca falsă conştiinţă, de exemplu, poate fi eticheta potrivită pentru un anumit număr de cazuri, însă nu avem motive suficiente să punem o relaţie perenă de egalitate între cei doi termeni. Karl Marx, Mannheim sau Destutt de Tracy sunt valorificaţi în ceea ce constituie o paradigmă generală şi elastică a construcţiei

BDD-V475 © 2013 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:09 UTC)

şi efectelor discursului ideologic. Ideologiile nu sunt doar un produs secundar al unui proces de manifestare a voinţei politice a unei clase sau a unui lider. Ideologiile nu se restrâng doar la ipostaza de marfă în interiorul fenomenului de comodificare a voinţei politice, ci se nasc firesc, din însăşi alcătuirea grupurilor sociale. Este nevoie de câteva ingrediente (reprezentări sociale, credinţe împărtăşite, apartenenţa la grup, gândire similară, apetenţa pentru acţiune şi pentru transfigurarea ei ilocuţionară şi perlocuţionară) pentru a genera un sistem minimal ideologic. Omul nu aderă la o ideologie numai în măsura în care el devine subiectul unei infuzii de capital politic, ci prin însăşi natura sa de fiinţă socială. Acest lucru nu înseamnă însă că nu există contexte de comunicare care să fi fost deturnate ideologic („ideologically biased contexts"), la fel cum cunoaşterea poate fi oricând subiectul unei deturnări similare.

O scurtă expunere a limitelor

Van Dijk enumeră (2006, 118-120) cu onestitate limitele perspectivei sale asupra ideologiei, remarcând faptul că încă persistă multe întrebări privind structura şi conţinutul ideologiilor, privind caracterul lor fundaţional (putem numi un corp de idei sau de cunoştinţe ca fiind ideologic doar în măsura în care el se află în poziţia socio-discursivă de a întemeia anumite practici sociale sau ar trebui extinsă această viziune şi asupra altor credinţe care aparţin unui grup?), privind gradul de cunoaştere a ideologiei de către membrii grupului (este evidentă situaţia în care anumiţi membri sunt experţi sau lideri, având o cunoaştere detaliată, în timp ce alţii posedă doar cunoştinţe foarte vagi ori, la limită, aderă la o anumită ideologie fără a avea o cunoaştere minimală a principiilor sale), sau privind fundamentarea socială a ideologiilor (care sunt tipurile de colectivitate implicate?). Numai în legătură cu ultima problemă, de exemplu, apar numeroase aspecte de neocolit în această dezbatere: nu toate colectivităţile reprezintă grupuri ideologice, pentru unele grupuri (feministe, neoliberale sau anti-establishment, de exemplu) elementul ideologic este central în construirea lor, în timp ce pentru altele nu, unele grupuri extind dimenisunea de liant a ideologiei la forme superioare de apartenenţă (calitatea oficială, formală de membru, plătirea unei cotizaţii, întâlniri periodice sau obligatorii, şedinţe festive etc.). Mai mult, Van Dijk distinge între grupuri sociale şi comunităţi culturale (2006, 119-120), precizând că în timp ce pentru primele elementul ideologic slujeşte scopului de diferenţiere faţă de alte grupuri, pentru comunităţile culturale elementul comun îl reprezintă anumite credinţe, atitudini sau valori mult mai generale, care nu presupun neapărat referirea la altă comunitate.

O sursă folositoare pentru înţelegerea dimensiunii sociale a ideologiilor o reprezintă John Searle, în particular teoria dezvoltată de el în *Realitatea ca proiect social* (2000). În lucrarea respectivă, filosoful american propune conceptul de *intenţionalitate colectivă non-sumativă*, concept care se află la baza dezvoltării interacţiunilor sociale complexe. Searle postulează existenţa acestui tip de intenţionalitate tocmai pentru explicarea apetenţei fiinţei umane pentru activităţile de grup care dau naştere, în timp, structurilor, conţinuturilor şi ritualurilor sociale arborescente pe care le cunoaştem astăzi. Dacă am fi de acord că intenţionalitatea colectivă se formează doar prin însumare sau doar ca rezultantă a intenţionalităţilor individuale, atunci ar fi dificil de explicat cum de nu ne-am împotmolit mai des în ţesătura scenariilor de interacţiune prevăzute în teoria jocurilor.

Explicaţia ideologiilor trebuie, după opinia mea, să insiste mai mult asupra factorului semnificaţie. Triada lui Van Dijk cunoaştere-societate-discurs explică suficiente lucruri, însă

BDD-V475 © 2013 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:09 UTC)

aruncă puţină umbră asupra faptului că posibilitatea elaborării ideologiilor şi a discursului ideologic se află chiar în structura conceptului de semnificaţie. Deşi este conştient de acest lucru (de exemplu, Van Dijk 2001 sau 2007), teoreticianul olandez nu insistă suficient asupra sa. Van Dijk observă, de pildă, faptul că posibilitatea „alunecării" ideologice pare mai curând legată de nivelul termenilor sau categoriilor, şi mai puţin de schemele, reţelele sau scenariile de organizare a cunoştinţelor. Aşa cum am încercat să arăt (Grădinaru 2011, 344-371), dacă adoptăm o versiune funcţionalistă în explicarea conceptului de semnificaţie, atunci înţelegem mai bine varietatea tipurilor de semnificaţie, precum şi procesul social al acordării sau atribuirii de semnificaţie. Dacă este să ne gândim şi la observaţiile lui Wittgenstein din *Cercetări filosofice*, atunci actul de investire cu semnificaţie a diferitelor tipuri de activităţi umane devine fundamental pentru economia ulterioară a ideologiilor. Ceea ce trebuie spus răspicat este, aşadar, următorul lucru: semnificaţia nu este doar o etapă în procesul de prelucrare cognitivă care conduce mai apoi la cunoştinţe, reprezentări de grup şi apoi ideologie constatabilă discursiv. Naşterea ideologiei este adânc înrădăcinată în dinamica atribuirii de semnificaţii, la fel de mult cum este înrădăcinată în intenţionalitate. Prin atribuirea de semnificaţie, indivizii şi grupurile săvârşesc un act adamic, care este în acelaşi timp un act de numire, un act de identificare şi de scoatere în relief a lucrurilor, de eliberare a lor dintr-o magmă amorfă, dar în acelaşi timp un act de decupaj socio-discursiv care reflectă voinţa lor.

Examinând prezentarea pe care Van Dijk o face funcţiilor ideologiei, nu putem să nu remarcăm un efect de primă însemnătate. Ideologiile, ni se spune, au menirea de a organiza reprezentările sociale ale grupurilor, de a oferi susţinere practicilor sociale, coordonând astfel şi conduita acţională a actorilor sociali, precum şi aceea de a furniza o interfaţă simbolică între grup şi provocările pe care realitatea i le pune în faţă (Van Dijk 2006, 116-117). Însă, prin confruntarea cu această realitate, substanţa ideologică poate fi alterată, uneori într-o măsură semnificativă: aproape că putem invoca modelul popperian al testării ipotezelor, cu diferenţa că acum nu ne preocupă justeţea vocabularului teoretic şi al relaţiilor de condiţionare stabilite, ci purul succes practic al ideologiilor. În forma sa modificată, ideologia se va constitui într-un prilej nou de activare şi motivare a membrilor comunităţii. Dacă în acest elan orientat către supravieţuirea simbolică şi către o mai bună adaptare a grupului ideologiile se pot reproduce, atunci prezenţa lor dominantă va fi resimţită fără îndoială la nivelul discursului. Astfel, ideologiile sunt prinse într-o mişcare în spirală, evoluţia lor depinzând, încă o dată, de chimia dintre cei trei factori principali şi mediu.

În ultimul rând, trebuie să remarcăm faptul că abordarea multifaţetată propusă de Van Dijk are avantajul greu de contestat al oricărei formule teoretice nereducţioniste şi care îşi asumă scopul de a explica o realitate complexă printr-un model de o complexitate similară. Opera lui Van Dijk deschide un orizont de lucru, însă, şi nu închide problema printr-o soluţie unică, definitivă. În lumina acestui orizont suntem invitaţi să participăm, critic, la un efort hermeneutic şi semiotic ale cărui motive sunt evidente. O înţelegere mai bună a ideologiilor şi a concretizării lor discursive nu înseamnă nimic altceva decât o mai clară imagine a lumii noastre.

BDD-V475 © 2013 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:09 UTC)

Concluzii

Instrumentele de analiză furnizate de teoria discursivităţii, semantică, ştiinţele cogniţiei şi psihologia socială dovedesc, în cazul construcţiei articulate de Teun Van Dijk, o compatibilitate fecundă. Perspectivele care au fost dezvoltate în cadrul unui singur domeniu se lovesc permanent de coşmarul golurilor din explicaţie. Nici n-ar putea fi altfel, de vreme ce a încerca să oferi o viziune comprehensivă asupra fenomenului ideologiei înseamnă a discuta şi despre minte, şi despre discurs, dar şi despre grupurile sociale sau despre voinţa politică. Numai gândind împreună aceste realităţi putem spera la elaborarea unei teorii unitare. Însă munca autentică abia acum începe, în măsura în care ne asumăm obligaţia de a prezenta o formă sistematică, elegantă a formulei explicative şi nu doar o alăturare de contribuţii punctuale. Mai mult, această obligaţie de sistematizare nu trebuie să lase la o parte elementele problematice şi care vizează, într-un fel sau altul, întregul eşafodaj, aşa cum este cazul cu discuţia despre semnificaţie: nu trebuie ignorate părţile atunci când ne concentrăm asupra întregului. Este necesar să ne amintim faptul că ideologia, până la urmă, se ascunde în detalii.

Referinţe bibliografice

Dorna, Alexandre. 2013. ”Une pandémie sournoise: le populisme et ses avatars”. *Argumentum – Journal of the Seminar of Discursive Logic, Argumentation Theory and Rhetoric* 11(1): 7-21.

Grădinaru, Ioan-Alexandru. 2011.*Limbaj şi discursivitate în filosofia americană a secolului XX*. Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza”.

Grădinaru, Ioan-Alexandru. 2013. „Communication, Knowledge and Discourse. Remarks on Teun Van Dijk’s Sociocognitive Interpretation of Context. *Argumentum – Journal of the Seminar of Discursive Logic, Argumentation Theory and Rhetoric* 11(1): 119-125.

Searle, John. 2000. *Realitatea ca proiect social*. Iaşi: Polirom.

Van Dijk, Teun. 1987. *Communicating Racism. Ethnic Prejudice in Thought and Talk*. Newbury Park: Sage Publications.

Van Dijk, Teun. 1991. *Racism and the Press*. London and New York: Routledge.

Van Dijk, Teun. 1998. *Ideology. A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.

Van Dijk, Teun. 2001. ”Discourse, Ideology and Context”. *Folia linguistica* XXX/1-2:11-40.

Van Dijk, Teun. 2006. ”Ideology and Discourse Analysis”. *Journal of Political Ideologies* 11(2): 115-140.

Van Dijk, Teun. 2007. ”Comments on Context and Conversation”. In *Discourse and Contemporary Social Change*, edited by Norman Fairclough, Giuseppina Cortese and Patrizia Ardizzone, 281-316. Bern: Peter Lang.

BDD-V475 © 2013 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:09 UTC)